

БАЛКАНСЬКИЙ ТИП БОЛГАРСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО КОНТИНУУМУ: МЕТРОПОЛІЯ І ДІАСПОРА

Статтю присвячено дослідженню балканського типу болгарського діалектного континууму. Проблема диференціації континууму метрополії, принципів його членування залишаються важливими для пізнання особливостей структури та ліній розвитку переселенських говірок. Опис цілісного інвентарю маркерів балканського типу різних мовних рівнів є дуже важливим при визначенні генетичної близькості досліджуваних переселенських говорів.

Ключові слова: болгарський діалектний континуум, балканський тип, болгарські бессарабські говірки.

The article studies the Balkan type of the Bulgarian dialect continuum. The problem of differentiating the continuum metropolis, principles of its division remain important while comprehending the structure and development of the settlers' dialects. Making a holistic inventory of the Balkan markers at different language levels is very important when determining the genetic proximity of the analysed dialects.

Key words: Bulgarian dialect continuum, Balkan type, Bessarabian Bulgarian dialect.

Болгарський діалектний континуум має складну внутрішню диференціацію, що вплинуло і на долю переселенських говірок, зокрема і в Україні; говірки метрополії детермінували структурний розвиток говірок нової формації. Тому проблема диференціації континууму метрополії, принципів його членування залишаються важливими для пізнання особливостей структури та ліній розвитку переселенських говірок. Зауважимо, що бачення умов, причин і стану

діалектної диференціації болгарського континууму змінювалися відповідно до накопичення емпіричної інформації про структуру та ареальні відмінності болгарських говірок (докладніше про етапи розвитку болгарської діалектології див.: [7; 6]). Особливо цінними та глибокими науковими дослідженнями діалектної диференціації болгарського континууму стали монографічні описи Ст. Стойкова [7; 8], Т. Бояджиева [3;4], М. Сл. Младенова [6], І. Кочева [5] та ін., численні праці серій „Трудове по българска диалектология“ за ред. Ст. Стойкова, „Българска диалектология. Проучвания и материали“ за ред. К. Мірчева. Новим етапом в окресленні меж болгарських діалектів та інтерпретації умов і етапів їх виникнення стала перша у болгаристиці фундаментальна лінгвогеографічна праця „Български диалектен атлас“ (= БДА) у 4-х томах, підготовку якого розпочато за спільного керівництва Ст. Стойкова і С. Б. Бернштейна (т. 1) і продовжено під керівництвом Ст. Стойкова (т. 2–4) [2]. БДА створив передумови нового бачення болгарського діалектного континууму, його поглибленого вивчення у синхронії та діахронії. Діалектна диференціація болгарського мовного простору зумовлена неповторною історією болгар на Балканах, складними мовними процесами у XII–XV ст., коли сформувалися основні відмінності між діалектами. Найглибші відмінності між ними виникли у фонетичній системі, зокрема в континуації ǣ (ǣ), голосних неповного творення (ъ, ъ) та носових голосних (ǫ), (ǫ); менш відчутними є граматичні відмінності – переважно формальна реалізація низки граматичних категорій (флексії іменників множини, означеність / неозначеність імен, наявність старих відмінкових форм, флексії дієслів теперішнього часу та ін.). Спираючись на інтегральні та диференційні риси говорів, дослідники віддавна намагалися визначити діалектні типи і діалектну диференціацію болгарського континууму. Склалася традиція класифікувати діалекти за такими ознаками: 1) типи рефлексів (ǣ); 2) типи рефлексів (ǫ); 3) за іншими фонетичними рисами; 4) за морфологічними та лексичними рисами; 5) за територіальним поширенням (докладніше див.: [7]).

Балканські говірки у метрополії поширені в Балканській та Середньогорській обл. на схід від т.зв. ятевої межі. На півдні вони охо-

плюють більшу частину Фракії й сягають схилів Родоп, а на півночі – Дунайської рівнини та Добруджі. Звичайно, говірки на таких значних обширах не зберігають цілковитої структурної єдності. На північ від Старої планини балканські говірки змішуються з мізійськими, а на заході та півдні поширені перехідні говірки, у структурі яких поєднані риси західноболгарські й південно-східні (рупські). Зазначимо, що назва **рупські** (говірки) є спільною для південноболгарських і всіх говірок східніше ятевої межі у південній частині болгарського континууму; термін належить П. Р. Славейкову і пов'язаний з етнографічною назвою мешканців Родоп і Фракії – рупці, чи рупалани. Межі їх визначив К. Іречек. Сьогодні рупський тип говірок найкраще зберігся у Странджі, Родопах, Разлозі, Гоцделчеві та в Болгарській Фракії. Ці говірки творять структурну цілісність; вони поширені на значній території.

Міграційні та колонізаційні рухи упродовж тисячоліття зумовили значну диференціацію цієї частини болгарського діалектного континууму, що стало предметом докладного аналізу діалектологів [7, 120–121].

Як окремий діалектний тип **балканські** говірки на тлі інших східноболгарських говорів характеризує *перезвук* [a] ~ [e] на місці давньоболгарської фонемі /ě/ (ѣ): *б'ал* – *бели*, *мл'ако* – *млечен*, *бр'аг* – *брегове*. Ятевий перезвук, виявляючись у різних фонологічних позиціях (*добре* – *добр'а*, *къде* – *къд'а*, *виде* – *вид'а*, *нешто* – *н'ашто*, *мрежа* – *мр'ажа*), у балканських говірках становить послідовне системне явище, підпорядковане низці закономірностей, чим вирізняє ці говірки з-поміж інших східноболгарських. Крім ятевого „перезвуку”, відомою зміною є перехід [a] ~ [e] після палатальних та піднебінних приголосних, насамперед після [й] та [ч] (*йасла* – *если*, *йама* – *еми*, *овчар* – *овчери*); таке позиційне обмеження поширене в усіх балканських говірках.

Іншою ознакою балканського типу говірок є редукція широких голосних, яка проте не охоплює усієї території. За описами Т. Бояджієва, у західній частині поширення балканських говірок (Пирдопська та Тетевенська обл.) редукція обмежена голосними [a] та [o], а в центральній і східній частинах ареалу охоплює й голосний [e]

(що походить з давньоболгарських /ě/, /e/, /e/, /ь/), який у ненаголошеній позиції редукується до [и] або [’а] : *дете – дите / д’ате, млекар – мликар / мл’акар, пролет – пролит / прол’ат, гнездо – гниздо / гн’аздо, беден – бедин / бед’ан* та ін. [3, 158]. Докладніший опис подав Ст. Стойков, вказавши на те, що говірки вздовж ятевої межі в Пирдопській, Тетевенській, Луковитській та західніше Ловешької обл. у ненаголошеній позиції мають чистий, нередукований вияв – [e] (*млекар, гнездо, пролет, зиме*). В одних говірках (у Тирновській, Троянській, Сливенській та Старозагорській обл.) голосний [e] перед наголошеним складом редукується в [и], а після наголошеного – в [’ь] (*млика̀р, гниздо̀, про̀л’ьт, зѝм’ь*); в інших говірках (Котелський р-н) така зміна відбувається за інших умов: перед наголошеним складом голосний [e] змінюється в [’ь], а після наголошеного – в [и] (*мл’ька̀р, гн’ьздо̀, про̀лит, зѝми*) [7, 107].

За низкою ознак балканські говірки поділяються на західно-, центрально- та східнобалканські.

У західнобалканських говірках (тетевенські, пирдопські і панагюрські) поширені риси, властиві і сусіднім говіркам західніше ятевої межі. Зокрема це: а) наявність рудиментарних дієслівних форм із закінченнями: *мола, права, вида, носа, реда*; б) наявність рухомого наголосу в формах аористу: *ходѝх, носѝх, молѝх, правѝх*; в) розвиток давньоболгарських голосних фонем /ж/, /ъ/: у пирдопських говірках поширений рефлекс [а] (*да̀б, за̀б, кашта, дажд, сан*), а в тетевенських – під наголосом широкий [ê] (*дѐб, зѐб, кѐшта, дѐжд, сѐн*). Від цієї риси залежить і вимова членної морфемі чол. р., наголошеної флексії ж. р. -а, закінчення дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу (*мъ̀жа̀, дь̀ба̀, го̀ра̀, гла̀ва̀, чѐта̀, о̀ра̀* – Пирдопський р-н; *мъ̀жѐ, дь̀бѐ, го̀рѐ, гла̀вѐ, чѐтѐ, о̀рѐ* – Тетевенський р-н). У панагюрських говірках рефлексом давньоболгарських голосних фонем /ж/, /ъ/ є [ъ] (*дь̀бь, зь̀бь, го̀рь, гла̀вь, чѐть, о̀рь*); г) різним був розвиток давніх сполук *ъr, *ъl: лише як [ръ], [лъ] – у говірках Пирдопського р-ну (*кръ̀па, вль̀на / крпа, влна*), і як [ър], [ъл] – у говірках Панагюрського р-ну (*тъ̀ргна, къ̀лвна*); у тетевенських говірках ця сполука представлена або у вигляді складотворчих р, л, або як êр чи рê, êл чи лê (*крс, влна, крêс, вêлна, вêрба* та ін.); д) зміна палатальних

т', д' на к', г' єднає пирдопські говірки із сусідніми говірками елін-пелінськими та ботевградськими (*д'адо – г'адо, вид'ах – виг'ах, д'ул'а – г'ул'а, зет'а – з'ек'а*).

Від інших балканських говірки Тетевенської, Пирдопської та Панагюрської обл. відрізняються дистрибуцією ятевого „перезвучу” (пор.: *н'ашто, гр'ашка, в'ажди, м'ад, ц'ав*). Центральнобалканські говірки поширені у Центральній Старій планині та Середній горі (села у Ловешському, Троянському, Габровському, Севлієвському, Тревненському, Карловському, Калоферському, Казанлицькому районах); їхніми носіями є давнє автохтонне болгарське населення із самоназвою *балканджії*, чи *горненці*.

Визначальні риси фонетики та морфології цих говірок лягли в основу новоболгарської літературної мови, що вплинуло на її подальший розвиток.

Центральнобалканські говірки належать до т.зв. *ъ-говірок* за рефлексом давньоболгарських голосних фонем /ж/ та /ъ/ (*дъб, зъб, дъжд, сън*). Нерідко голосний [ъ] є рефлексом /ъ/ (ж) і /ѣ/ (л), пор.: *дошъл, тъмен, тънък, жълъд, жъне, жътва, шъпа, шътам*. Зміна давніх сполук *ъг, *ъл залежить від структури наступного сегмента – кількості наступних приголосних, пор.: *вържа – връзка, кълве – къвна*. Іменники чол. р. мають артикль -ът: *мъжът, градът, носът*.

Характерною відмінністю балканських говірок від інших східних є тип наголошування слів окремих категорій, зокрема: а) наголошування флексії непохідних іменників жін. і сер. роду (*жень, горъ, водъ, полє, месò, перò*); б) наголошування флексії дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу (*четъ, метъ, оръ*) та у формах наказового способу (*чети, мети, ори, четете, пишете*); в) наголошування кореневого складу у формах аориста (*ходих, казах, носих*, що є спільним тепер із нормою літературної акцентуації). Говірки Котельського, Еленського та Дряновського районів становлять різновид центральнобалканських говірок.

Східнобалканські говірки поширені у Сливенській, Ямбоській, Бургаській, Новозагорській, Старозагорській та Чирпанській обл. У I пол. XIX ст., переважно після російсько-турецької війни

1828 р., великі групи мешканців Сливенської, Старозагорської і Ямбольської обл. перейшли Балкани й осіли у Північно-східній Болгарії (р-ни Варни, Добрича та Балчика), а деякі групи дійшли до Бессарабії, де й нині проживають компактно.

Фонетичними та морфологічними рисами східнобалканські говірки структурно близькі до інших балканських а-говірок. Від сусідніх центральnobалканських говірок східнобалканські (т. зв. підбалканські) говірки відрізняються флексією дієслів 1 ос. одн. теперішнього часу (четà, метà, плетà) та флексією -а в іменниках ж. р. (горà, водà, рькà). Артикль іменників чол. р. однини -ъ (*плеть, мъжъ, брегъ*) і -ти – для множини (*мъжєти, женїти, бàбити*).

До східнобалканських належать і *еркецькі* говірки, носії яких мешкають у Східній Старій планині. Через розселення мешканців із сіл Козичене (раніше Еркеч), Поморійське і Голиця Варненської обл. еркецькі говірки розширили ареал свого функціонування, зокрема в села нижньої течії річки Камчія у Варненському, Провадійському, Балчишському – аж до Сілістренського – районах. Серед балканських говірок еркецькі говірки займають особливе місце; в їхній структурі збереглися деякі архаїчні риси, притаманні старим говорам Північно-східної Болгарії, які пов'язують їх з мізійськими говірками. Дві з цих характерних рис зазначених говірок особливо цікаві й рідкісні: а) наявність часокількісних характеристик (довгот) голосних під наголосом (*мзд, кфн, сзлò, бвба, сокфл, мл'вко*); б) вимова широкого [ê] під наголосом на місці давньоболгарських /q/ (ж), /*ě/ (ѣ), /ъ/ (*мєж, зєб, дєжд, сєн, гєба, врєме, бєше, бєли*); звідси фонетичні форми окремих граматичних форм: *бєре, берєт* (*бера, берат*), *главє, душє* (*глава, душа*), *мъжє* (*мъжът*).

С. Б. Бернштейн відзначив такі особливості балканських говірок діаспор: 1) північно-східний тип вимови /ě/ (ѣ); проте доля рефлексів цієї фонемі під наголосом у кінці слова не однакова; 2) зміна [a] ~ [e] після шиплячих та м'яких приголосних (за винятком говірок сіл Задунайвки, Новоіванівки, частково Главан); 3) сильна редукція ненаголошених голосних; 4) відсутність результатів середньоболгарського чергування носових голосних у словах *жетва, шена, шетам*; 5) більшості говірок не властива лабіалізація [e] у слові

жел'азо, для деяких говірок – і в слові чел'ак; послідовна лабіалізація [и] у словах жуф, жувеет; 6) фонетична структура лексем фл'азам, фърл'ам в усіх говірках, за винятком говірок сіл Виноградівка, Оріхове, Голиця, у яких наявна структура ул'азам, върл'ам; більшості говірок цієї групи притаманна фонетична структура лексеми фътри, за винятком говірок болгарської групи; 7) наявність африкати [дз], крім говірки Твардиці та деяких змішаних говірок; 8) збереження ініціального [х], а в інтервокальній позиції – [х] або [γ]; у деяких говірках помічено відхилення від цієї тенденції, переважно у дієслівних формах (б'аа); 9) асимілятивні зміни груп приголосних дн і бн в нн (панна, дремни), за винятком говірок болгарської групи; 10) фонетична структура окремих слів: џол, оли; виняток – говірки болгарської групи; 11) фонетична структура слова дълак; 12) фонетична структура слова вълк (лише в балканських і в ольшанській говірках); 13) фонетична структура слова чилà (замість пчела); 14) фонетична структура слова църули (замість цървули); 15) фонетична структура слів мехиц, нохче (замість месиц, ношче), поширена переважно в балканських говірках; 16) фонетична структура слова дивиндисе (замість деветдесет), широко знана в балканських говірках; 17) наявність флексії à в іменниках жіночого роду; наявність флексії à в дієсловах 1 ос. одн. теперішнього часу (за винятком говірок сіл Кирсове, Главани, деяких змішаних говірок); 18) наявність вказівного займенника тоз; форма тоо поширена лише у говірках сіл Главани, Новоіванівка і Виноградівка, як паралельна до форми тоз – у деяких змішаних говірках; 19) наявність форми допоміжного дієслова в 1 ос. мн. сн.

Своєрідність балканських говірок становлять лексеми хуртувам „розмовляю”, старни „щоки”, джуни „губи”, мантава „пальто” та ін.

На протипагу думці Л. Мілетича і Ст. Стойкова, які включали балканські говірки до њ-діалекту, С. Б. Бернштейн поділяє балканські говірки на два типи: о-діалект та њ-діалект. До о-діалекту він відніс говірки сіл Кирсово, Задунаївка, Новоіванівка, Рівне й Виноградівка, до њ-діалекту – всі інші. С. Б. Бернштейн зазначив, що балканські говірки о-діалекту не становлять єдності за іншими ознаками.

Говірка с. Кирсове має низку рис, які єднають її з шуменськими говірками; зокрема це наявність членної форми; вимова наголошеного /ъ/; м'якість кінцевих приголосних; форма аориста на -ох (на противагу іншим балканським говіркам, у яких форма аориста на -ъх) та ін.

У говірці с. Новоіванівка давня членна форма о наявна лише у прикметниках; непослідовно вживається африката дз; зберігається [x] в інтервокальній позиції та – менш послідовно – на початку слова.

Особливе місце серед балканських говірок о-діалекту посідає купоранська говірка, яка суттєво відрізняється від названих вище і виявляє структурну близькість до говірок сливенського типу. Це не змішана говірка, в ній мало варіантних форм. У купоранській говірці в кінці слова під наголосом на місці /ѣ/ (ѣ) зафіксовано [а]; збереження м'якості кінцевих приголосних слова; послідовне уживання африкати дз; зміна груп приголосних дн і бн в нн (*панна, гланна, дремни*); фонетична структура слова *дивиндисе* та ін. До лексичних особливостей говірки належать *пат* „ліжко”, *каши* „ремінь”, *галуши* „калоші”, *раменче, главница, конче, канофка* та ін.

Боргуджійська говірка (раніше йшлося про говірку Виноградівки, що те саме) структурно близька до купоранської, хоча має менше рис сливенського типу. Особливий інтерес становить лексика, яка засвідчує різноманітні зв'язки з говірками інших типів, наприклад: *пъпиш, диня, ишумик, менгиши, кладенец, кънтърми, шапрон* та ін.

С. Б. Бернштейн зазначав, що балканські говірки о-діалекту структурно диференційовані, не становлять внутрішньої єдності [1, 38].

До балканських говірок ъ-діалекту С. Б. Бернштейн відніс говірки чумленсько-твардицької й болградської підгруп. Чумленсько-твардицькі говірки (виразні представники типу – говірки с. Твардиця, Кірютня, Калінчак) належать до типу сливенських; їхніми диференційними рисами є особлива фонетична структура низки слів і специфічна лексика, зокрема: *папур, талига, пос, паралийа, потши, цикариди, йамурлук* та ін. Багатьма рисами вирізняється говірка с. Твардиця: відсутність африкати дж (*жоп, жам, чорбажи*);

наголос у кінці слова *млечна*; флексія форм аориста *-ох*; дієслівні форми *п'ам, л'ам, см'ам, н'емам, н'ема* та ін. [1, 38].

До болгарської підгрупи належать говірки м. Болграда, сіл Виноградне, Жовтневе, Табаки, Червоноармійське, Василівка. Цей говірковий різновид склався внаслідок взаємодії говірок сливенського типу з туканськими (чийшійськими) говірками. У туканській частині (махалі) м. Болграда та в селах Курчі, Каракурт і Табаки давня чийшійська говірка втратила багато вихідних рис і нині належить до балканського типу. Туканська говірка м. Болграда перейняла такі південнобалканські риси, як фонетична структура слів жетва, шепа, дивиндисе; збереження [x] в усіх фонетичних позиціях; флексія *-а* під наголосом у закінченнях іменників жін. роду (*глава, брада*), а також у дієсловах теперішнього часу однини (*пера, преда*) та ін. [1, 39].

Говірка с. Главани низкою рис зближена з шуменськими і південноболгарськими говірками: наявність напруженого [ъ] у наголошеній позиції; флексія *-ъ* у дієсловах 1 ос. одн. (*перъ, предъ*); фонетична структура дієслова *бъд'а*; наявність слідів південноболгарського типу фонетичної структури слова *н'ашту*; непослідовний вияв зміни [а] ~ [е] після шиплячих та [j]: *жаба – жеби, фчар – фчари, шапка – шапки* та ін. Виявлено риси, які є спільними з південноболгарською старотраянською говіркою, наприклад: фонетична структура слів *шопа, нъш, моми*; наявність вказівних займенників *тоо, таа* та ін. [1, 39].

Таким чином, болгарський мовний континуум виявляється відчутно диференційованим, що є наслідком як складних процесів у самих говірках, так і тих численних міграційних процесів, що характеризували історію болгар упродовж усього їхнього перебування на Балканах. Ця диференціація діалектного ландшафту метрополії вплинула на ситуацію у мікроконтинуумі болгарських переселенських говірок в Україні.

Наведений перелік найважливіших диференційних ознак балканського діалектного типу може служити матрицею під час аналізу бессарабських болгарських говірок, зокрема в оцінці генези їх структурних особливостей.

Література

1. Атлас болгарских говоров в СССР. Ч. 1. Вступительные статьи. Комментарии к картам. – М. : АН СССР, 1958. – 84 с. Ч. 2. Карты. – М. : АН СССР, 1958. – 186 с.
2. Български диалектен атлас. – Т. I–IV. – София : БАН, 1964–1981.
3. Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия / Т. Бояджиев. – София : Климент Охридски, 1991. – 276 с.
4. Бояджиев Т. Диалектите на българския език / Т. Бояджиев // Българският език – език на 13-вековна държава. – София : Проф. Марин Дринов, 1981. – С. 5–70.
5. Кочев И. Гребенският говор в Силистренско / И. Кочев // Трудове по българска диалектология. Книга 5. – София : БАН, 1969. – 184 с.
6. Младенов М. Българските говори в Румъния / М. Младенов. – София : БАН, 1993. – 456 с.
7. Стойков Ст. Българска диалектология / Ст. Стойков. – София : Проф. Марин Дринов, 2002. – 430 с.
8. Стойков Ст. Говор села Твърдици (Сливенской околии в Болгарии) и села Твардицы (Молдавской ССР) / Ст. Стойков // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. – М. : АН СССР, 1958. – Вып. 8. – С. 3–63.